

جووله‌که‌کانی کوردستان کتیب‌کی قه‌واره گچ‌که‌ی (۱۳۲) لاپه‌رده‌یه، له‌نووسینی (ئه‌حمده باوهر)ه‌و له‌سالی (۲۰۰۰) له‌سلیمانی له‌چاپ دراوه، نووسهر له‌نووسینی ئه‌م کتیبه سه‌ره‌رای سوود وه‌رگرتن له‌ژماره‌یه‌کی زۆر له‌کتیب و گوڤارو رۆژنامه که پێوه‌ندیان به‌م باسه‌وه هه‌یه، ره‌نجی‌کی زۆریشی کیتشاهه به‌وه‌ی ناوچه‌کانی کوردستان گه‌راوه به‌تایبه‌تی خانه‌قین و کفری و سلیمانی، که ژماره‌یه‌کی زۆری جووله‌که‌ی تیندا نیشته‌جی بووه و دیمانه‌ی له‌گه‌ل ژماره‌یه‌ک له‌و که‌سانه سازداوه که له‌گه‌ل جووله‌که‌کانی ئه‌م ناوچانه ژیاون و تا توانیویه‌تی به‌ره‌مه‌ییکی باش بخاته به‌رده‌ست که بووه‌ته جیگای رێزو سوپاس.

به‌شه‌کانی

به‌شی یه‌که‌م

کورت‌یه‌ک ده‌رباره‌ی کیتشه‌ی جووله‌که‌و سه‌ره‌ل‌دانیا‌ن له‌رۆژه‌لات و کوردستاندا

به‌هۆی ئه‌وه‌ی تا سالی (۱۸۹۷) جووله‌که‌ش وه‌ک گه‌لانی دیکه‌ی رۆژه‌لات هه‌ستییکی نه‌ته‌وايه‌تی ئه‌وتۆیان نه‌بووه که میژووی خۆیان بنووسنه‌وه و که‌مه‌له‌و ریک‌خراو دروست بکه‌ن و بیر له‌ دروستکردنی کیانیکی سه‌ره‌یه‌خۆ بکه‌نه‌وه، ئه‌وی نووسرا‌بیتنه‌وه‌ش له‌لایه‌ن مال‌م و پیاوانی ئایینی به‌هه‌ستییکی ئایینی نووسراوه‌ته‌وه، بۆیه ئه‌م‌رۆ میژووی جووله‌که‌ی کوردستان شتیکی ئه‌وتۆی لێ نازاند‌ریت.

هه‌روه‌ها یه‌ک له‌هۆیه‌کانی نه‌نووسرا‌نه‌وه‌ی میژووی جووله‌که‌کانی کوردستان، جی‌گیره‌نه‌بوونیانه له‌گوندیک، یان شاریک و به‌رده‌وام جی گۆرکیتیان کردووه و به‌دوای شۆینی باشت‌ر گه‌راون بۆ کاری بازرگانی و پیشه‌ی ده‌ستی، هه‌روه‌ها ژماره‌شیا‌ن زیادی نه‌کردووه به‌هۆی به‌رده‌وام بوونیان له‌ هاتنه‌ سه‌ر ئایینی مه‌سیحی و ئایینی ئیسلام، دۆژمن‌کاریشیا‌ن له‌گه‌ل ئه‌و که‌سانه، یا ئه‌و بنه‌مالانه‌ی که له‌ ئایینی جووله‌که‌ وه‌رده‌گه‌ران، یا ئه‌و که‌چانه‌ی که شوویان به‌ موسلمان، یا مه‌سیحی ده‌کردو ده‌بوونه ئیسلام، یا مه‌سیحی نه‌ده‌کرد. . . نمونه‌ش له‌سه‌ر ئه‌م بنه‌مالانه‌ی که بوونه‌ته مه‌سیحی و موسلمان زۆرن که له‌نێو ئیسلام به‌مانه وتراوه (بن جوو).

ولاتیانی ده‌ره‌وه‌ش هه‌ولیان بۆ نه‌داون له‌ قه‌واره‌یه‌کی سیاسی سه‌ره‌یه‌خۆ کۆیان بکه‌نه‌وه، هه‌روه‌ها بارودۆخیش له‌بارنه‌بووه، تا ئه‌وکاتی یه‌که‌م کۆنگره‌ی جیهانی له‌شاری (پال)ی سويسرا به‌سترا له‌مانگی ئابی (۱۸۹۷)دا به‌سه‌رۆکایه‌تی یه‌که‌مین سه‌رکرده‌ی رۆحی جووله‌که‌، له‌وکات به‌دواوه کیتشه‌ی جووله‌که‌کانی جیهان وه‌ک کیتشه‌یه‌کی ئه‌وتۆ هاته‌که‌یه‌وه به‌رده‌وام له‌کۆرو نێوه‌نده نێوه‌وله‌تیه‌یه‌کان باسی لێوه ده‌کراو به‌تایبه‌تی له‌لایه‌ن سیاسه‌تمه‌دارانی به‌ریتانیا و ئه‌مریکا زۆربایه‌خی پێدراو حیسابییکی تایبه‌تیا‌ن بۆ کردبوو به‌مه‌به‌ستی سوود‌ه‌رگرتن له‌دوا‌رۆژ.

به‌شی دووه‌م

ره‌گه‌زه سه‌ره‌کیه‌یه‌کانی جووله‌که‌ له‌جیهاندا و شتوازی دابه‌ش بوونیان له‌کوردستانی باشووردا

نووسهر له‌م به‌شه‌دا جووله‌که‌کانی جیهانی دابه‌شی سه‌ر ئه‌م به‌شانه کردووه .
 ۱- جووله‌که‌ی سفارديم: ئه‌مانه‌ش به‌زۆری ئه‌و جووله‌کانه ده‌گریتته‌وه که له ولاتی ئیسپانیا و دورگه‌ی ئیبری ژیاون، به‌تایبه‌تی له‌سه‌ده ناوه‌نجیه‌یه‌کاندا (۱۴۷۶-۱۴۵۳ز)، دوا‌ی ئه‌وه‌ی له‌سالی (۱۴۹۲ز)وه وه‌ده‌رنراون و له‌وتۆه‌ش روویان کردۆته ولاتی وه‌ک فه‌ره‌نسا، هۆله‌نده، ئینگلته‌ره، یۆنان، باکووری ئه‌فریقا و تورکیا و ئه‌مه‌ریکا و ولاتی دیکه.

جووله‌که‌کانی کوردستان

لێدوانی: عه‌باس سلیمان سمایل

جووله که کانی رۆژهللات بووه تا ئه وکاتی له سالانی (۱۹۴۸-۱۹۵۱) ده گهرینه وه فه له ستن.

ههروهها نووسهر له سهر چۆنیه تی ژیان و دابونه ریت و کارو پيشه یان دواوه به تاييه تی جووله که کانی خانه قبن و کفری و سلیمانی، که زیاتر به بازرگانی و جوهره ها پيشه ی دهستی خه ریک بوینه وه ک ته و نکاری و خمچياتی، به رده وام زیاره تی گوهره پيرۆزه کانیان کردوه، له ئاهه نکه کانیشیان هيج جیاوازییه کیان له گه ل کورد نه بووه له هه لیه رکۆ و گۆرانی وتیان به زمانی کوردی. دوا ی ئه وه ی گه رانه وه ئیسرا ئیل تا کو ئه مرۆش جلی کوردی له به رده که ن و ئاهه نگی کوردی ده گپرن و گۆرانی (ئیسحاق مه رده خا ای وه زبیری به رگری ئیسرا ئیله که ده لی، من کوردی کی (ئا کړی) ی کوردستانم.

له کۆتایی ئه م به شه، نووسهر له گۆری پیتغه مبه ره کانیان ده وۆ وه ک نه بی دانیال و نه بی ناحوم که سالانه بو حه ج کردن ده چنه زیاره تیان، دانیال له (که رکوک) وه (ناحوم) له ئه لقوش، سه ره رای زیاره تی گۆری هه ندی له پیاو چاکه کانیان وه ک گۆری (بج هه زان) له ئامیدی.

به شی سپیهم هۆکاره کانی کۆچکردنی جووله که و جووله که کانی رۆژهللات و کوردستان بو ئیسرا ئیل

هه ر له دیرزه مانه وه گه لان به هۆی نه هاتی و شه رو بلا و کردنه وه ی ئایینی و ره قبن له به رده م داگیرکه ران و کۆچ و کۆچباریه وه له شویتیکه وه چونه ته شویتیکه دیکه. جا هه ندیک له و پروایه دان که جووله که هه ر له کۆنه وه کۆچهر بوینه، به لام پیتچه وانیه قه ره جه که کان بوینه، کاسب و ده ست پاک و پارێزگاری زمان و ئایین و دابونه ریتیان کردوه، به لام ئه وه ی راستی بیت جووله که له فه له ستین خاوه نی ئیماره ت بوینه وه هه میشه ژیر ده سته ییان قه بوول نه کاردوه، بویه له لایه ن دوژمنه کانیانه وه ده ره ده رکراون، به لام حه زره تی موسا له گه ل ژماره یه ک له پیره وه کانی که کۆچی کرد له میسر بو فه له ستین، بو گه یان دنی په یامه که ی بو بو دانیشته وانی ئه و ولاته، نه ک بو کاری دیکه، وه ک چۆن پیتغه مبه ر زه رده شت ئازربایجانی به جی هیشته و له شاری به لخ (نه فغانستانی ئه مرۆ) ئایینه که ی بلا و کرده وه و حه زره تی ئیسرا هیم-یش له کوردستانه وه چوه جزیره ی عه ره بی و پیتغه مبه ر محمه د (د.خ) بو پاراستنی گیانی موسلمانه کان چوه لای نه جاشی پاشای حه به شه و پاشان بو شاری مه دینه کۆچی کرد و له وپوه ئایینی ئیسلا م به شیوه یه کی فراوان بلا و بووه وه.

که واته جووله که له ئه نجامی شه رو شکستیان ئاواره بوون یا به دیل گیرا ون و گواسته رانه ته وه. جا ئه و ئاواره بوونه وای لیکردن که جوهره سۆزه ک له نیتوانیان

جا جووله که کان له م ولاته نه دا توانیومه انه زمان و دابونه ریت و ئایینه که یان پیا ریزن، زمانه که شیان به زمانی (لادیتۆ) ناسرابوو، که شیویه که له شیوه زمانه کانی ئیسپانی، ژماره یه کی زۆری وشه ی (عیبری) شی له گه ل تیکه لا و بو به خه تی (عیبری) یش ده نووسرایه وه.

۲- جووله که ی ئه شکه نیزم:
ئه وانه به بنه جه ده گه رینه وه بو ولاتی ئه لمانیا و به شیویه که ی ئه لمانی کۆن قسه ده که ن به ناوی زمانی (یدی ش) و که وتۆته ژیر کاربگه ری زمانی عیبری و خه تی (عیبری) یش به کارده هین له نووسینی زمانه که یان. ئه م جووله که انه له سه ده ناوه ندییه کان به ولاتانی ده وروبه ری ئه لمانیا بلا و بوونه وه.

۳- جووله که ی دۆمه به ره سه ن یۆنانینه و له دوا ی سالی (۱۶۲۶) به هۆی داهینانی بیرو رایه کی نو ی له ئایینی جووله که، گه یشتنه ولاتی تورکیا. هه ندیک له میژوو نووسه کانی ش هه ر به ره سه نی جووله که ی ته سپانیان دانا ون.

۴- جووله که کانی رۆژهللات و کوردستان.
ئه وانه ش جووله که کانی کوردستان-عیراق، ئیران و ده وروبه ریان ده گرتنه وه که به زمانیکه ئارامی نو ی قسه ده که ن و به زمانی (تارگۆم) ناسرا وه.

بو یه که مین جار پاشای ئاشووری (شه لمانسه ری سییه م) (۸۵۸-۸۲۴) پ (ز) دوا ی داگیرکردنی فه له ستین ژماره یه کی له جووله که کان گواسته وه کوردستان و دوا به دوا ی ئاشووریه کان پاشای کلدانی بوخت نه سری (۵۹۷-۵۸۶ پ (ز) به دوو جار ژماره یه کی زۆری له جووله که کانی فه له ستین گواسته وه ناوه راستی عیراق و پاشان به باشووری عیراق و لوړستان بلا و بوونه وه تا هه مه دان و خۆزستان دوا ی ئه وه ی ئه خمینییه کان ئیمپراتۆریه تی میدیا ده رووختین و ریکا به گه رانه وه ی جووله که کان ده دن بو فه له ستین، ته نیا (۴۰,۰۰۰) هه زار یان ده گه رینه وه. ههروه ها له سه رده می عومه ری کوری خه تاب ژماره یه کی دیکه ی جووله که ئاواره ی عیراق ده بن.

جا ئه و جووله که انه ی هاوردنیان بو کوردستان له هه موو ولات بلا و بوونه وه و به رده وام کاسبیان کردوه و دوژمنکاریان له گه ل هيج ئایین و مه زه بیک نه کردوه و هه ولی بلا و کردنه وه ی ئایینی جووله که شیان نه داوه، مه گه ر ئی و اهه بی خۆی ئه م ئایینه ی قه بوول کردی، هه ر له کۆنه وه ش مه لبه ندی سه ره کبیان هه ولیترو مووسل بووه، دوا ی ئه وه ی بنه ماله ی فه رمانه وایی ئه دیابین (حدیاب) که به ره سه ن سکایی بوون، ده بته جووله که و پالپشتی ئه م ئایینه، ئینجا دانیشته وانی هه ولیت به جاره کی ده بن به جووله که، به لام ئه م ئیماره ته له کۆتایی سالی (۱۱۵ز) به ده ستی (ترجان) ی رۆمانی ده رووخت و پاشانی ش هه ولیت ده که ویتنه وه ژیر ده ستی ئه شکانییه کان. شاری (مووسل) یش هه ر له کۆنه وه ناوه ندیکی خوتیندی بالای

کرد به ناوی گه‌ره‌کی جووله‌کان، نه‌وکاتی مه‌سیحی-یش له‌خواره‌وه‌ی قه‌لات هه‌بووه و چه‌ند که‌نیسه‌یه‌کیشیان هه‌بووه، له‌وانه دێر بریشه‌یه تا سالانی سییه‌کانیش کاولگه‌که‌ی هه‌ر مابوو له‌نزیك مزگه‌وتی شیخی چۆلی نه‌مپۆ بووه.

هه‌روه‌ها جووله‌که‌ی هه‌ولێر چه‌نده‌ها مرۆقیان لێ هه‌لکه‌وتوو که خزمه‌تی کوردیان کردوو له‌وانه مامۆستا (دانیال قه‌ساب) ی نیگارکیتشه که قوتابیه‌کی زۆری کوردی کرده نیگارکیتش له‌وانه مامۆستایان (نه‌ژاد به‌رزنجی، سلیمان شاکر)ن، هه‌روه‌ها تابلۆکانی مامۆستا دانیال هه‌مووی ته‌عبیر له‌ کۆمه‌لگای کورد ده‌کات.

* بیجگه له‌م جوۆره جووله‌کانه‌ی که نووسه‌ر باسی کردوون، جوۆریکی دیکه‌ش هه‌ن له‌پاکستان و نه‌فغانستان، به‌لام نه‌مپۆ هه‌موویان بوون به‌ موسلمان مه‌گه‌ر به‌ده‌گمه‌نیان له‌سه‌ر ئایینی جووله‌که مابن نه‌مانه‌ش له‌جووله‌که‌کانی (خه‌بهر)ن دوای شه‌ری خه‌بهر، به‌پیتگی ده‌ریای سوورو زه‌ریای هیندی گه‌بیشتونه‌ته نه‌وی، ئاسه‌واری نه‌مانه‌ش زۆر دۆزراوه‌ته‌وه به‌زمانی عیبری، جووله‌که‌کان ده‌لێن سه‌پۆشی ئافره‌تانی نه‌فغانستان-یش، سه‌پۆشی ژنانی جووله‌که بووه.

* ژماره‌یه‌ک له‌مه‌سحیه‌کانی نه‌لقوش له‌ره‌گه‌زی جووله‌که‌ن وه‌ک بنه‌ماله‌ی (لشکته و شکوانا).

* ئیسه‌کنان: ناوی کۆریکی هه‌زرتی نوح بووه، هه‌زرتی (نوح)یش له‌ره‌گه‌زی سوومه‌ری بووه له‌نوسینه بسما‌ریه‌کان ناوی به‌ ئوتوناپشتم هاتوو.

* چه‌ند جارێک له‌که‌نالی ته‌له‌فزیۆنی ئیسرائیل دیومه که ریشه‌ی جووله‌که‌یان بردۆته‌وه سه‌رنه‌وه‌ی هه‌زرتی ئیبراهیم، هه‌زرتی ئیبراهیم-یش هه‌روه‌ک سه‌لماوه له‌کوردستان و باشووری عیراقه‌وه چووته‌ فه‌له‌ستین و نیوه دورگه‌ی عه‌ره‌بی، که‌واته جووله‌که ده‌بیت له‌ ره‌گه‌زی گه‌لانی میسه‌ووتامیا و زاگرو‌س بن و وه‌ک کاشیه‌کان زمانی نه‌که‌دیان کردۆته‌ زمانی په‌سمی ده‌وله‌ت و بازرگانی.

* جووله‌که‌ی کوردستان به‌شیک زۆری ناوی مرۆقیان کوردیه‌یه وه‌ک: نه‌ستیر، یان نه‌ستیره، بنه‌وشه، خوازه، ماریه، شینه، سه‌یدۆ، میرو، گابای، گهور، بادۆ، نیسان، میر، ده‌رویش، زلوف، مراوی، ته‌تۆ، مادۆ، جاوید، ..

سه‌رچاوه‌کان:

- 1- میترووی جووه کورده‌کان، و: له ئینگلیزییه‌وه زه‌ده‌شت موکریانی، گو‌قاری سه‌نته‌ری برابیه‌تی، ژ(17).
- 2- هم‌مکی تۆقی، د. مه‌سه‌وود کتانی، چاپی یه‌که‌م، 2000.

دروست بیت و راست و ده‌ستپاک بن له‌گه‌ل یه‌ک و هه‌میشه بیریان له‌گه‌رانه‌وه بو‌ فه‌له‌ستین ده‌کرد. دوای جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی‌ش که بارودۆخ له‌بار ده‌بیت بو‌ گه‌رانه‌وه‌یان، ژماره‌یه‌کی که‌م له‌جووله‌که‌ی نه‌وروپا گه‌رانه‌وه له‌گه‌ل جووله‌که‌ی فه‌لاشای هه‌به‌شه‌و جووله‌که‌ی ده‌وروبه‌ری ده‌ریاچه‌ی قه‌زوین که له‌ ره‌گه‌زی (تورک و مه‌غۆل)ن و هه‌موو جووله‌که‌کانی عیراق و کوردستان گه‌رانه‌وه، ته‌نیا به‌شیک له‌ جووله‌که‌کانی کوردستانی رۆژه‌لات نه‌گه‌رانه‌وه.

جا به‌هۆی نه‌وه‌ی جووله‌که‌کانی کوردستان زۆر رێزبان گیراوه له‌لایه‌ن گه‌لی کورد، ناوچه‌و شارو گونده‌کانیان زۆر خۆشه‌ویست و ژماره‌یه‌کی زۆریان ئاره‌زوویان له‌گه‌رانه‌وه نه‌بوو، به‌لام دیاروو فه‌رمانیان پێ کرابوو هه‌رده‌بێ بگه‌رێنه‌وه فه‌له‌ستین، بو‌یه به‌گریان و دوعا بوون له‌هاوسێکانیان باریان ده‌کردو ده‌رپۆشتن. تاكو نه‌مپۆش خه‌ون به‌کوردستان ده‌بین و چاویان له‌ شارو گونده‌کان و دوکان و باخ و بیستان و مه‌رو مالاته‌کانیانه.

گه‌رانه‌وه‌شیان له‌سالانی نیوان (1948-1951) بووه، به‌پیتگی ئێران، تورکیا، جووله‌که‌کانی مووسل و که‌رکووک و هه‌ولێریش له‌پیتگی به‌غداد و ولاتی ئورده‌ن-وه ده‌گه‌رانه‌وه فه‌له‌ستین. دامه‌زراندنی ده‌وله‌ته‌که‌شیان بیره‌که‌ی جووله‌که‌یه‌کی به‌ره‌گه‌ز رووسی بوو به‌ناوی (حایم وایزمان)، له‌ نه‌نجامدا به‌لینی (ئارثر جیمس بلفۆر)ی وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی به‌ریتانیا‌ی لێ که‌وته‌وه، سه‌بارته به‌پیتگی هینانی ده‌وله‌تی ئیسرائیل، ئینجا ده‌ست کرا به‌گواستنه‌وه‌ی جووله‌که له‌سه‌ره‌تای سالی (1919) تا سالی (1973).

په‌راویزه‌کان:

نووسه‌ر هه‌رچه‌نده کتیه‌که‌ی به‌ناوی جووله‌که‌کانی کوردستانه‌و پوخته‌یه‌کی باشی له‌میتروو و دابونه‌ریتیان خستۆته‌روو، به‌لام نه‌م بابه‌ته زۆر فراوانه‌و به‌ده‌یان کتیه‌بی وه‌ک نه‌مه هه‌لده‌گرت. گه‌لێک که زیاتر له (2500) سال له‌کوردستان نه‌شته‌جێ بیت میتروویه‌کی پر له‌خه‌بات و کاره‌سات و رووداوی هه‌یه و خاوه‌نی دابونه‌ریته و زمان و جوۆره‌ها به‌ندو سه‌رگوزه‌شته‌یه هه‌ر بواریکی له‌ بواره‌کانی ئایینی و قسۆناغه‌کانی ناوی مرۆقی و ره‌وشتی ژینیان پر له‌گه‌وه‌هر.

ته‌نانه‌ت جووله‌که‌کانی شاری هه‌ولێرو ده‌شته‌که‌ی هه‌روه‌ک به‌سالاجووه‌کان لێیان ده‌گێرنه‌وه له‌گونده‌کانیان (شاره) و (شاپان) و (عه‌ویته) و گوندی دیکه به‌لێکۆلینه‌وه‌ی مه‌یدانی به‌چه‌ند کتیه‌بیک ته‌واو نابیت، له‌زۆر به‌سالاجووم گوئی لێ بووه که جارێک جووله‌که‌ی ناوشاری هه‌ولێر هه‌موویان له‌سه‌ر قه‌لات نه‌شته‌جێ بوون و ده‌روبه‌ری (250) سال-یش ده‌بیت حکومه‌تی عوسمانی نه‌وانی گواسته‌وه بو‌ خواره‌وه و گه‌ره‌کیتکیان له‌نزیك گه‌ره‌کی کورده‌چیه‌کان له‌سه‌ر به‌سته‌که دروست